Eesti uus kirjanduslugu

Eesti raamatu aasta lõpukonverentsil Eesti Rahvusraamatukogus selle aasta märtsis sõnastasid kirjandusteadlased oma ettekannetes üsna ootamatult ja omavahel kooskõlastamata vajaduse, millest ülikoolides ja kirjandust uurivates asutustes on räägitud juba mõnda aega: vaja on uut Eesti kirjanduse ajalugu. Nõukogude ajal kirjutati paljude teadlaste ühistööna viieköiteline „Eesti kirjanduse ajalugu" (1965–1991),[1] mis koondas põhjalikke ja olulisi alusuuringuid, kuid mille ideoloogiline raam muutis selle kasutamise järjest raskemaks taasiseseisvunud Eesti uute põlvkondade jaoks, kes ei osanud seda koodi enam hästi lugeda. Niinimetatud halli kirjandusloo probleemide tõttu andsid Tartu Ülikooli kirjandusteadlased 2001. aastal välja üheköitelise kirjandusloo,[2] mille uus tõlgenduslik raam pidi katma ennekõike ülikooli tasemel tehtava õppetöö vajadused. Vahepeal on lisandunud veel Cornelius Hasselblatti (2006, e k 2016) saksakeelsele lugejale mõeldud kirjanduslugu,[3] kuid mõistagi ei saanud need kaks juba mahu ja adressaadi tõttu asendada nõukogudeaegset koguteost. Rohkem kui kolme kümnendi jooksul on teadlased uurinud eesti kirjanduse ajalugu väga erinevatest vaatenurkadest ja on viimane aeg sünteesida need tulemused uueks akadeemiliseks kirjanduslooks, mis vaataks värske pilguga erinevate perioodide kirjandusele, poeetika muutumise loogikale ja kirjanduse seostele muu ühiskonnaga.

Kirjandusloo ettevalmistamiseks ellu kutsutud kolleegium tegi sel sügisel algust kollokviumide sarjaga, mille eesmärk on luua võimalused laiapinnaliseks aruteluks selle üle, millist kirjanduslugu me praegu vajame. Nagu kunstiajaloo kirjutamise kogemus on näidanud, ei saa mahukat mitmeköitelist akadeemilist kirjanduslugu kirjutada ilma sihtrahastuseta, kuid raha taotlemiseks on vaja selget kontseptsiooni, ettekujutust mahust ja autorkonnast. Eesti Kirjandusmuuseumis 6. oktoobril toimunud esimene kollokvium vaatas tagasi kirjandusloo kirjutamise traditsioonile Eestis, meenutades eriti just 2001. aasta versiooni kirjutamisele eelnenud arutelusid.

Varasemad kirjanduslood

Eesti kirjanduslugude traditsiooni algusesse paigutatakse tavaliselt Mihkel Kampmaa suurteos „Eesti kirjanduseloo peajooned" I–IV (1912–1936),[4] mis seadis eesmärgiks rajada eesti „kirjandusloo hoone" uutele alustele, kogudes selleks suurel hulgal kirjanike eluloo- ja teoste

[1] Eesti kirjanduse ajalugu viies köites I–V. Peatoim E. Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965–1991.

[2] **E. Annus**, **L. Epner**, **A. Järv**, **S. Olesk**, **E. Süvalep**, **M. Velsker**, Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, 2001.

[3] **C. Hasselblatt**, Geschichte der estnischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2006; **C. Hasselblatt**, Eesti kirjanduse ajalugu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tlk M. Tarvas, M. Saagpakk, A. Mattheus. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.

[4] Eesti kirjanduseloo peajooned. Näidete waral seletanud M. Kampmann. 1.–4. jagu. Tallinn–Tartu: A. Busch, G. Pihlakas, Eesti Kirjanduse Selts, 1912–1936.

ilmumisandmeid.[5] Tolleaegseid kirjanike ankeete säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ja see andmekogu on kujundanud kirjanduskäsitluste traditsiooni hilisemate aastakümnete jooksul. Päris esimene kirjanduse loostamise katse Kampmaa oma siiski ei olnud.

1838. aastal pidas baltisaksa estofiil Dietrich Heinrich Jürgenson Õpetatud Eesti Seltsis ettekande eesti kirjanduse ajaloost,[6] mille kriteeriumiks sai eesti keeles loodud tekst, aga ka eesti rahvaluule. 1898. aastal ilmunud Karl August Hermanni monumentaalne 500-leheküljeline „Eesti kirjanduse ajalugu"[7] süstematiseeris vahepealsel ajal õitsele puhkenud eestikeelse ilukirjanduse, pannes nii paika XIX sajandi kirjanduse kaanoni. Mainimata ei saa jätta ka varalahkunud Tõnis Sanderi postuumselt ilmunud „Eesti kirjanduse ajalugu" (I 1899, II 1901).[8] Nigol Andreseni arvates mõjutas Kampmaad aga kõige enam Gustav Suitsu saksakeelne artikkel,[9] mis kujutas endast „esimest sügavat vagu eesti kirjandusloo teaduslikus käsitluses arenguga 1905. aastani".[10] Suits jaotas eesti kirjandusloo nelja ajajärku: kiriku ajalooga seotud katoliiklik periood (XIII–XVI sajand); protestantlik periood (XVI–XVIII sajand); Vene keisririigiga seotud XIX sajand, rahvuslik ärkamisaeg ja järelärkamisaeg; kõige uuem aeg kuni 1905. aastani. Andreseni järgi toetus Kampmaa oma „Peajoontes" välja toodud andmete süstematiseerimisel just Suitsu käsitlusskeemile.

Toomas Liiv, kes on eesti kirjanduslugude kirjutamise ajalugu põhjalikult uurinud, lisab Suitsule ja Kampmaale Friedebert Tuglase ja peab nende loodud kirjandusloo traditsiooni märksõnadeks kirjanduslike faktide ja arhiiviallikate austamist ning materjali käsitlemist sotsiaalajaloolises kontekstis.[11] Liivi järgi on see traditsioon ka nõukogudeaegse „Eesti kirjanduse ajaloo" aluseks: „Eesti kirjandusteadus/kirjandusajalugu jõudis selle suurteosega oma kulminatsiooni, mis ühtlasi tähendas ka mingit lõppu."[12] Väidetavalt kirjutasid selle kirjandusloo suuresti professor Suitsu loodud Tartu ülikooli kirjandusteaduse koolkonnast võrsunud teadlased, kuigi diskursiivse keelekasutuse

[5] **K. Metste**, Mihkel Kampmaa – tubli pioneer. – Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Toim M. Laak. Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Tuum, 1998, lk 108–114; **K. Metste**, Lisandusi Mihkel Kampmaa tundmaõppimiseks. – Akadeemia 1999, nr 9, lk 1831–1834.

[6] **D. H. Jürgenson**, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, kd 1, v 2–3. Dorpat–Leipzig, 1843–1844, lk 40–52, 61–73; e k raamatus **O. W. Masing**, **D. H. Jürgenson**, **A. Ahlqvist**, Esimesed eesti kirjanduslood. Koost ja tlk R. Neithal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023; vt ka **R. Neithal**, Eesti kirjandusloo lätetel. 200 aastat D. H. Jürgensoni sünnist. – Keel ja Kirjandus 2004, nr 9, lk 670–680.

[7] **K. A. Hermann**, Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjev: K. A. Hermann, 1898.

[8] T. Sander'i Eesti kirjanduse ajalugu. I. jagu. Rahwaluule. Eessõna ja T. Sanderi elulugu E. Peterson. Jurjev: K. Sööt, 1899; T. Sander'i Eesti kirjanduse ajalugu. II. jagu. Kunstluule. Eesti kunstkirjanduse algusest kuni Hornungini. Jurjev: K. Sööt, 1901.

[9] **G. Suits**, Die estnische Literatur. – Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen. (Die Kultur der Gegenwart, 1, IX.) Toim P. Hinneberg. Berlin–Leipzig: Teubner, 1908, lk 334–352; e k **G. Suits**, Eesti kirjandus. Tlk N. Andresen. – Looming 1968, nr 10, lk 1564–1576.

[10] **N. Andresen**, Gustav Suitsu kirjandusloolooline noorustöö. – Looming 1968, nr 10, lk 1577.

[11] **T. Liiv**, Subjektiivseid märkmeid eesti kirjandusteaduse ajaloo kohta. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 7, lk 482–483; **T. Liiv**, Kirjandusprofessor Gustav Suits. – Looming 2004, nr 7, lk 1066–1068.

[12] **T. Liiv**, Subjektiivseid märkmeid eesti kirjandusteaduse ajaloo kohta, lk 484–485.

ja retoorika tasandil on tunda ka parteisõdurist peatoimetaja Endel Sõgla ideoloogilise valvsuse mõju.

Rahvusvaheliselt muutus kirjanduslugu radikaalse ümberhindamise objektiks juba 1980. aastatel. Lea Rojola sõnul algas illusioonide purunemise ja kirjanduslugude „väljasuremise" aeg. Pöörduti retseptsiooniteooriate, mentaliteediajaloo ja teiste kirjanduse sünni aegruumi tähtsustavate teooriate juurde.[13] Hajus usk objektiivsesse minevikukujutusse. Senine lineaarne minevikukäsitlus – ajaloo kujutamine põhjuse-tagajärje ahelana ja faktide järgnevusena – asendus nägemusega kirjandusloost kui murdeid, katkestusi ja ebaühtlust täis aegruumist või kui paljude sissekäikudega raamatukogust või kunstigaleriist. Üha sagedamini hakati kasutama märksõnu, nagu labürint, võrgustik või sõlmed, ning lepiti paljude käsitluste ja erinevate minevikukujutuste paralleelse olemasoluga. Neutraalne akadeemiline kirjutuslaad asendus esseistliku subjektiivsusega. Selle aja otsingud võtab kokku David Perkinsi retooriline küsimus „Kas kirjanduse ajalugu on võimalik?".[14] 1990. aastate teisel poolel jõudis see kirjandusloolaalne arutelu ka eesti kriitikasse, eriti seoses soome ja eesti uue kirjandusloo kirjutamisega. Sellele oli pühendatud soome-eesti kirjandusteadlaste ühisseminar 1996. aasta suvel, mida kajastab artiklikogumik „Traditsioon & pluralism" (1998). Samast perioodist tuleb kindlasti esile tuua Tiit Hennoste artiklisarja „Hüpped modernismi poole. Eesti 20. sajandi kirjandusloost Euroopa modernismi taustal", mis ilmus ajakirjas Vikerkaar aastatel 1993–1997 ja kasvas samuti välja 1990. aastate kirjandusloo kriisist.[15]

„Eesti kirjanduslugu"

1990. aastate arutelud päädisid Epp Annuse, Ants Järve, Luule Epneri, Sirje Oleski, Ele Süvalepa ja Mart Velskri kirjutatud käsitlusega „Eesti kirjanduslugu". 6. oktoobri kollokviumi ümarlauas meenutasid tegijad, et uue kirjandusloo mõte hakkas Tartu Ülikoolis idanema kohe pärast taasiseseisvumist. Hall kirjanduse ajalugu oli selgelt Nõukogude aja pärand: uurijate jaoks koondas see väärtuslikku materjali, üliõpilastele aga ei sobinud. Puudu oli nüüdiskirjanduse kirjandusloolline käsitlus. Pagulaskirjandus, mille vastu tunti toona tohutut huvi, oli samuti protsessilooliselt läbi kirjutamata. Oluline oli teha uus kirjanduslugu kättesaadavaks võimalikult ruttu, sestap asuti tegutsema kiirustamise tähe all. Tõhususe huvides jäi kirjutamine vaid Tartu Ülikooliga seotud kirjandusteadlaste ettevõtmiseks ja seetõttu oli autorite koormus ülisuur: grupi vanim liige Ants Järv kirjutas üksi kogu varasema kirjanduse ajaloo esiajast kuni XIX sajandi lõpuni; noorim liige Epp Annus vabariigiaegse proosa peatükid, kogu pagulasproosa ja nüüdisproosa osa. Ettevõtmist rahastas Eesti Teadusfondi grant (1995–1997), mida juhtis Luule Epner. Oluliseks toeks oli kirjastuse Koolibri koordinaatori Ants Haljamaa entusiasm ja kirjastuse huvi raamat võimalikult kiiresti välja anda.

[13] **L. Rojola**, Uus minevik. Kirjanduse ajalugu uute väljakutsete ees. – Traditsioon & pluralism. Kirjanduskonverentside materjale. Toim M. Laak. Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Tuum, 1998, lk 256–268; vt ka **L. Saariluoma**, Kirjanduslugu eile ja täna. Tlk K. Raid.– Akadeemia 1997, nr 9, lk 1885–1914.

[14] **D. Perkins**, Is Literary History Possible? Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 1992. https://doi.org/10.56021/9780801842740

[15] Esimest artiklit vt **T. Hennoste**, Hüpped modernismi poole: eesti 20. sajandi kirjandusest Euroopa modernismi taustal. 1. loeng: modernismi piirid. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 41–50.

Kuidas kirjutamine kulges? Ühiselt lepiti kokku põhiprintsiip: koostada kirjanduse lugu, kus põhirõhk on kirjandusprotsessi kirjeldusel. Protsessikirjelduse ilmestamiseks lisati valitud autorite (A. H. Tammsaare, Marie Underi jt) loomingulised lähivaated ning üksikteoste käsitlused. Autorite elulood jäeti välja. Selle otsuse taga oli biograafilise informatsiooni kättesaadavus teistest allikatest, mahulised piirangud, aga ka ajastuomane suundumus keskenduda autori asemel tekstile. Eestis oli alanud poststrukturalistliku mõtte võidukäik, kus keskseks märksõnaks oli autori surm (Roland Barthes, Michel Foucault). Suurt huvi tunti Jacques Derrida vastu, varasematest kirjandusloolistest kihistustest oli esil retseptsioonikeskne kirjandustõlgendus. Kirjandusloo kirjutamise tööseminaridel arutati kirjandusvoolulisi küsimusi, uuesti tuli läbi mõelda realismi, modernismi ja postmodernismi jõujooned eesti kirjandusprotsessis. Kirjutamise ajal tundus see kõik väga uuenduslik. Tagantjärele vaadates võib tõdeda, et tehtud sai hästi loetav, nõukogude slängist vaba kirjanduslugu, mille järele oli ülisuur vajadus. Esimene trükk, mitu tuhat eksemplari, müüdi läbi mõne päevaga. Samas jäi vajaka kirjutajate omavahelisest tagasisidest: selleks polnud aega ega võimalust, osalt ka seetõttu, et töögrupi liikmed viibisid eri riikides (lisaks Eestile Soomes ja Šotimaal) ja oli Zoomieelne ajastu.

Kirjutamist lihtsustas oluliselt see, et mitmel autoril oli materjal ülikoolis loenguid andes juba põhjalikult ette valmistatud: Ants Järvel vanema eesti kirjanduse kursus, Luule Epneril XX sajandi eesti kirjanduse kursus, Epp Annusel ja Mart Velskril nüüdiskirjanduse kursus. Tagantjärele olid toonased autorid ühel meelel, et kuigi üldiste lähenemisprintsiipide paikapanemine on huvitav arutlusteema, oli kirjutamisprotsessi aeganõudvaim osa, eriti proosapeatükkides, ikkagi suure hulga teoste tähelepanelik lähilugemine.

Tagantjärele on selge ka see, et 2001. aasta saavutus pigem puhastas kirjanduslugu Nõukogude aja kohustuslikust keelepruugist ja täitis auke, kui uuendas seda. Kaanonit ei kõigutatud, varju jäänud autoreid esile ei toodud. Kasuks ei tulnud seegi, et puudusid nii peatoimetaja kui ka kriitiliselt häälestatud retsensent: kogu käsikirja luges väga heatahtlikult kirjutajate lähedane kolleeg Karl Muru, kes märkusi praktiliselt ei teinud.

Millist kirjanduslugu me vajame?

Uue Eesti kirjandusloo kirjutajate ülesandeks on jätkata mõttetööd sealt, kus see 2001. aasta versiooni autoritel pooleli jäi, ja katsuda viimase 35 aasta uurimise valguses Eesti kirjanduse lugu ümber mõtestada ambitsioonikamalt, kui see tolleaegse mahu ja ajaraami juures võimalik oli. Kollokviumide sarja järgnevate kokkusaamiste eesmärk on küsida, kuidas saab moodsas maailmas kirjanduslugu kirjutada ja millist lugu me praegu vajame. Kindlasti ei peaks kohe otsustama kronoloogilise lähenemise kasuks, vaid läbi mängima ka teised kirjandusloo liigendamise ja köidetesse jaotamise võimalused. Ka kronoloogilisel lähenemisel tasuks ajapiirid uuesti läbi mõelda. Kuigi poliitiline ajalugu on Eestis kirjanduse lugu raputanud ja hakkinud rohkem kui ehk paljudes teistes maades, ei tohiks kirjanduse ja poeetika sisemiste muutuste loogikat periodiseerimisel täiesti ära unustada.

Esimesel kollokviumil kerkis n-ö ideoloogia küsimus. Kuna hall kirjanduslugu mudeldas Nõukogude ideoloogia vajaduste järgi mitte ainult Nõukogude perioodi, vaid ka XX sajandi alguse ning vabariigiaegset kirjandust, väljendati muret, et uus kirjanduslugu võib kultuurisõdade ajastul samuti langeda mõne ideo-

loogia ohvriks. Samas on ilmne, et ka senist taasiseseisvumisaegset vaadet on mõjutanud rahvuslik mäluraam, mis on näiteks pisendanud paljude XX sajandi esimese poole kesksete autorite vasakpoolsust. Nõukogude perioodi nägemine valdavalt vastupanu võtmes pole lasknud pakkuda päris rahuldavat pilti neist ennekõike hilisnõukogudeaegsetest koostöö ja kohanemise mehhanismidest, mida Madis Kõiv on kirjeldanud kui Stalini ajal vaid õlul kantud Nõukogude ideoloogia pabermantli kasvamist lihasse alates 1960. aastatest.[16]

Kindlasti tuleb kaanonit kõigutada ja viimaste kümnendite uurimuste valguses tuua keskmesse varem varju jäänud autoreid, eriti naiskirjanikke. Arutada tuleb ka seda, mida žanride ja kirjandusliikide lõikes – rahvaluule, laste- ja noortekirjandus, omaelulooline kirjandus, teistes keeltes kirjutatud Eesti kirjandus – sisse võtta ja mida mitte. Eraldi küsimus on, mil viisil peaks kirjanduslugu hõlmama uuel sajandil domineerinud kontekstikeskset temaatilist kirjandusuurimust, mis näeb kirjandust keskkonnaküsimuste, linnastumise või ajaloolise vägivalla mäletamise meediumina. Kindlasti peaks kirjandusloos olema oma koht ühelt poolt sotsioloogilisel kirjandusinstitutsioonide käsitlusel, teisalt poeetiliste muutuste ning uuenduste üldistaval kaardistamisel.

Kollokviumil kõlanud Marju Lauristini ettekanne raamatuaasta raames korraldatud lugejauuringust tõi kirjandusloo kirjutajate jaoks teravalt esile muutunud kultuurilise, sotsiaalse ja tehnoloogilise keskkonna, milles kirjandus tänapäeval toimib. Kirjandusel ei ole meie ühiskonnas enam keskset rolli kultuuriidentiteedi loomisel, ta on vaid üks identiteediloome meediumidest. Eri sotsiaalse staatusega ja eri tehnoloogilistesse põlvkondadesse kuuluvad inimesed tarbivad erinevat kirjandust ja igaüks omal otstarbel. Kirjandus tähendab eri inimeste jaoks kardinaalselt erinevaid asju. Tehisaru ajastul on muutumas mitte ainult see, kuidas loetakse, vaid ka see, kuidas kirjutatakse. Kas kõige selle valguses saabki kirjanduslugu enam olla sünteesivat tervikut taotlev lugu või peab see olema pigem digiplatvormide ja tehisaru loogikale üles ehitatud võrgustik? Kõike seda tuleks uues tagasivaates Eesti kirjanduse ajaloole arvesse võtta.

EPP ANNUS, MARIN LAAK,
ENEKEN LAANES

[16] **M. Kõiv**, Juhan Jaik. Vihmatark ja luudermikk. – M. Kõiv, Luhta-minek. (Eesti mõttelugu 61.) Koost A. Pilv. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 306–307.